

Володимир **Попенюк**

кандидат
мистецтвознавства,
викладач КІПДМ ЛНАМ

Стилістика металевих оправ до Євангелія: історичний аспект

Анотація. У статті простежується історичний розвиток художніх металевих оправ до Євангелія — унікального явища українського сакрального ювелірного металірства. Розглядаються найцікавіші зразки оправ XVII— XVIII ст., технологічна структура їхнього оформлення, тенденції розвитку орнаментальної системи та впливи на стилістику західних культур загалом. Досліджуються матеріали відомих музейних пам'яток сакрального мистецтва України XVII— XVIII століття.

Ключові слова. Євангеліє, сакральне мистецтво, золотарство, гравюра, оправы, наріжники, середники, клейма, бордюри, орнаментально-сюжетні композиції.

Оправи до Євангелія належать до найцінніших мистецьких надбань минулого. Вони є неоцінним етнокультурним джерелом для вчених історичної, філософської та мистецтвознавчої науки.

Перші спроби визначити особливості українських народних творів сакрального змісту були зроблені на початку XX століття й пов'язані з іменами відомих учених І. Свенціцького [1, с.20] та Д. Щербаківського [2, с. 4]. У своїх працях вони зробили атрибуцію низки пам'яток, розглянувши їхню іконографію та охарактеризувавши художньо-стилістичні особливості.

У шеститомній “Історії українського мистецтва” автори побіжно торкаються цієї проблеми, коротко зупиняючись на окремих творах майстрів та осередках сакрального ювелірного мистецтва [3, с.341—351]. Розвиток композиційних принципів у оздобленні металевих оправ, їхні стильові ознаки в давньому народно-прикладному мистецтві визначають у своїх публікаціях З. П. Жолтовський [4], М. З. Петренко [5, с.15], О. Мішнева [6, с.28] й інші. Вони виявляють традиції народного і професійного мистецтва на пам'ятках сакрального характеру XV— XVIII століття.

Про унікальність українського сакрального ювелірного

металірства, зокрема в галузі золотарства (а саме в декоративному оздобленні оправ рукописних та друкованих Євангелій), зазначають у своїх роботах Я.П. Запаско [7, с.46— 32], Г. Н. Логвин [8], С.Зінченко [9, с.26— 28].

Певні спостереження щодо впливів орнаментальної книжкової гравюри на становлення українського стилю бароко в оздобленні металевих оправ містяться в публікаціях Д. В. Степовика [10, с.190— 205], [11, с.232— 248].

Отже, у загальних працях учених художньо-іконографічні особливості металевих оправ висвітлені ще не досить повно, автори торкаються лише питань історії, технології, іконографічних сюжетів декору тощо. Водночас виявлений пласт багатогранної народної культури потребує глибшого та ґрунтовнішого вивчення.

Історія розвитку художніх металевих оправ тісно пов'язана з появою вітчизняної рукописної книги, найдавніші пам'ятки якої відносяться до епохи Київської Русі.

Привабливість рукописної книги полягає в тому, що цей твір — індивідуальний. Вивчаючи її, можна виявити хист, навички, майстерність, смак і вподобання особистості майстра даного часу. Зовні книга оформлялася з великою любов'ю і художнім смаком. Оправу завжди робили з добре виструганих і міцних дощечок, які обтягували шкірою. Більш розкішними є рукописи, що мають срібні, позолочені, золоті чи емалеві обкладинки з різноманітними застібками. Найдосконаліші рукописи відносяться до XI— XII ст., що складають своєрідну групу справжніх мистецьких шедеврів. Серед них є Остромирове Євангеліє (1056— 1057), яке репрезентує стилістичні та творчі напрями в мистецтві Древньої Русі. Для неї характерні монументальність і піднесеність образів, декоративні орнаментальні прийоми, гармонійна колористична гама, побудована на співставленні червоних, синіх та зелених барв з білим тлом пергаменту, що мають прямі аналогії з іконописом, мозаїкою, фрескою та перетинчастими емалями Києва XI століття. До речі, високі традиції професійного мистецтва Києва й Галича репрезентують два шедеври української рукописної книги: Галицьке Євангеліє (кінець XIII — початок XIV ст.) та Київський псалтир.

Згодом виготовлення оправ було тісно пов'язане з історією розвитку художнього металірства у XIV— XV столітті. Неабиякий вплив на їхню художню стилістику мали мініатюри Радзівілівського

літопису, переписаного в XV столітті за оригіналами XII— XIII століття.

До найвищого розквіту сакральних металевих прикрас належить період друкарства, коли гравюри, заставки, кінцівки та ініціали стали неодмінним атрибутом книги. Із розвитком ювелірної справи чимало орнаментальних зразків, цікавих композиційних рішень будуть успадковані майстрами золотарства, які логічно завертатимуть лінію орнаментального мистецтва минулих часів у оформленні оправ до Євангелія.

Із появою друкарського верстата книга стала більш масовою й значно дешевшою. Багато уваги приділялося художньому оформленню (гравюри, орнаментальним заставкам і кінцівкам). Монастирі, кафедральні собори й навіть парафіяльні церкви вже не задовольнялися шкіряними оправами, що своєю гладкою, однотонною поверхнею не могли створити особливого художнього ефекту. Тому їх почали виготовляти з різноколірного оксамиту й прикрашати золотом чи сріблом, коштовним камінням [5, с.57].

Композиційні принципи оздоблення обкладинки дорогоцінними металами походять ще від рукописної книги. На обтягнуту оксамитом чільну дошку накладали срібні або золоті клейма-наріжники та середник. Спідня дошка теж мала середник, але замість наріжників майстри робили пуклі, що захищали клейма від пошкоджень. Сріблом прикрашали корінець, береги обох дощок, простір між головними клеймами.

Проте в першій половині XVII ст. оправи оздоблювали ще досить скромно, але їх мистецький рівень тепер сягає значно вище. Наприклад, срібна оправа до Євангелія львівського друку 1638 року наслідує композиційні прийоми, що властиві для кінця XVII століття: на обидві дошки, обтягнуті синім оксамитом, накладені срібні з позолотою клейма. Середник чільної дошки має форму дещо видовженого чотирикутника, у центрі якого вигравірувано розп'яття. На квадратних наріжниках різцем зображені погрудні постаті Євангелістів. Краї клейм обрамлені зубчаткою у вигляді трилисника. Наявні пам'ятки сакрального металірного мистецтва свідчать про особливе піднесення й розквіт цієї галузі декоративно-прикладного мистецтва другої половини XVII століття. На збережених творах відчувається вплив західноєвропейського мистецтва ренесансу, а подекуди й готики. Простежимо це на прикладі орнаментальних прикрас у деяких

формах клейм, а також у характері сюжетних композицій. Так, на оправах середники чільної дошки мають форму арок із колонами, наріжники трапляються різноманітних форм: чотирикутні, восьмикутні, круглі тощо. Фігури, сюжетні композиції, як правило, вилиті, а корінці прикрашені накладним ренесансним мереживом. Пуклі також виготовляли в стилі ренесансного декору.

Інші оправы оббиті срібною бляхою замість оксамиту. Принципи композиції майже не змінилися, але форми наріжників і середників стають новими. На дошці середник має форму арки з одним прогоном. В ніші зображено традиційне розп'яття, за колонками — статичні пози Богородиці й Магдалини. Наріжники також відлиті зі складними сюжетними композиціями, у яких, крім барельєфів євангелістів з їхніми символами, уперше зображено Херувимів та Серафимів.

Наприкінці XVII ст. великий вплив на золотарство мала гравюра, яка в цей час досягла високої досконалості, що сприяло подальшому розвитку й піднесенню художньо-композиційних якостей срібних оправ. Про це свідчить композиція оправы до Євангелія 1701 року з Києво-Печерської лаври, де обкладинка нижньої дошки та сюжет запозичені з “Печерського патерика” 1661 року [13, с.144]. Слід підкреслити, що майстер-ювелір неперевершено перевів графічне зображення на мову металопластики. Сюжет гравюри був навіяний композицією “дерева Ісаєва”, у якій замість “предків Христа” в завитках рослинних відгалужень зображені постаті почесних членів лаври. Як і на гравюрі, композиційним центром нижньої дошки є храм, але не Успенський собор Києво-Печерської Лаври, що зображений на титульному аркуші, а Христовоздвиженська церква із Ближніх печер, біля якої стоять засновники монастиря: Антоній із лопатою та Феодосій із глечиком [13, с.9, с.12, с.49, с.62, с.79, с.91].

Застібки металевих оправ часто наслідували кінцівки, а рослинні мотиви широко використовували в оздобленні келихів та інших золотарських виробів (гірлянди квітів або плодів). У золотарстві використовували й орнаментальні рамки аркушів книг.

Отже, у виготовленні металевих оправ до Євангелія золотарі черпали натхнення з інших видів мистецтва: живопису, скульптури, архітектури. Наприкінці XVII ст. відбувається великий вплив на золотарство з боку мистецтва гравюри. Деякі гравери були не лише авторами проектів золотарських виробів, а й успішно працювали майстрами-золотарями та ювелірами.

Вплив народного мистецтва можна простежити в методі використання рослинних мотивів, аналоги яких знаходимо в стінописі, вишивці, ткацтві, писанкарстві. Наприклад, ювеліри відтворили рослинні вінкові плетива, густо заповнені плодами винограду й перев'язані стрічкою. Ці вінки використовувалися для обрамлення середників, наріжників та інших клейм із сюжетними композиціями.

Бордюри в оправах книг оздоблюються вінками з дубового листа. Простір між сюжетами заповнюється трав'яним орнаментом у вигляді тонкого виткого стебла з бутонами стилізованих квітів, характерних для тієї чи іншої місцевої флори.

До групи пам'яток, де гармонійно-цілісна форма поєднує орнамент із сюжетною частиною, конструкцією та окремими складовими площинами оправ у єдине ціле, відносимо оправи Євангелія львівського друку. Його бордюри обрамлені рослинним вінком із плодами винограду. Простір між головними клеймами заповнений орнаментом у вигляді виткого стебла трави з листям і бутонами квітів. Краї коріння обведено вінком із плодів винограду. [5, с.83].

Опрацювавши чималу низку оправ до Євангелія, можна стверджувати, що в художньо-композиційному рішенні добре відчутні впливи з боку західних культур. Тому, починаючи із XVII ст., в українському золотарстві простежуємо художні риси готики та ренесансу, бароко й класицизму (особливо в останній чверті XIX ст.), коли виготовлення оправ спрямоване до ретроспективного та еkleктичного вирішення. Появу елементів орнаменту ренесансного характеру спостерігаємо в готичній срібній оправі Горностаєвого Євангелія 1541 року.

На іншій оправі Київського Євангелія стилістичну подібність до готичних частин Горностаєвого Євангелія. Тут схожі загальна композиція, деталі, постави фігур середника, моделювання тіл, характер складок одягу, литі німби. Натомість образи євангелістів відрізняються. Вони не ритовані, а литі, через що вся оправа Київського Євангелія здається більш цільною. Фігури наріжників виконані на рівні кращих зразків ренесансного мистецтва. Від готики в цій оправі залишилося лише ажурне обрамлення середника й наріжників. Пластичне вирішення фігур середника має ренесансний характер.

Приблизно в 40-х роках XVII ст. в українське мистецтво проникає

ідеяногостилію—бароко[6, с.28]. Прикладом може слугувати оправа до Євангелія 1651 року із колекції Києво-Печерського заповідника. На чільній дошці розміщений накладний хрестоподібний картуш з завитків, у якому вкомпоновано “Розп’яття”, а на кутах — круглі з фестонами нарізники, де закріплено постаті євангелістів. На нижній дошці в овальному середнику вигравійовано “Св. Миколая”. Середник оточує рослинний прорізний орнамент. Картуш чільної дошки має специфічно бароковий характер, хоча й повторює традиційну усталену форму.

Деякі вчені вважають [6, с.28; 5, с.120], що в орнаментіци оправ XVII ст. домінують ренесансні риси — виткий пагінець, акант, “ж”-подібні жмутки рослин, картуші з волют у формі серця, пальмети. Проте вони трансформуються із плином часу, набуваючи дедалі більше барокових рис. Так, пагінці вигинаються, акант згинається навпіл та розпушує свої зубчики, жмутки рослин сміливо розтікаються по поверхні, охоплюючи вусиками медальйон із зображеннями.

Упродовж XVII ст. спостерігаємо дві тенденції проникнення барокової орнаментики в золотарство, зокрема в оздоблення оправ Євангелій: це — поступова трансформація давніх ренесансних і одночасна поява барокових візерунків у цілком готовому вигляді. Але наприкінці століття ці хвилі ніби втрачають сили й поступаються іншій, народній течії, де за основу взято монументально-трактовані народні орнаменти з великими стилізованими квітами на соковитих стеблах: мак, ромашка, волошка, гвоздика.

Засвоївши кращі надбання рукописної книги та мистецтва гравюри, декоративні композиції оправ Євангелій стають дедалі різноманітнішими у використанні мотивів, почерпнутих із навколишньої природи, а іконографічні сюжети набувають виразніших і змістовніших форм викладу. Простежуємо це на заставках рукописних Євангелій кінця XVI століття. Одна із заставок складається з двох тонких гілок, що розходяться від центру по боках і рівномірно заповнюють своїм густим листям внутрішній прямокутник. Цю композицію обрамлює зовнішня широка рамка, що заповнена хвилястою смугою [7, с.35]. Це зразок введення на сторінки рукопису таких мотивів, які згодом простежуються в декорі оправ Євангелія XVII століття.

Особливі взірці народної орнаментики знаходимо на заставці Євангелія, де майстер прикрасив її верхню частину стилізованими

Євангеліє, с.Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Церква Святої Трійці. 1826 р.

Євангеліє XVIII ст., с.Криворівня Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Церква Пресвятої Богородиці. 1719 р.

рослинними виступами. В середині заставки зображено невелику вазочку у вигляді звичайного народного розписаного глечика. Від нього по обидва боки розходяться енергійно вигнуті гілки з квітами і стилізованим листям. У заглибинах листків по-народному зображені плоди винограду. Композиція заставки симетрична, хоча й не має точного повторення в розміщенні й характері орнаментальних елементів, що притаманно для народного мистецтва.

Великим багатством народних орнаментальних форм відзначаються Євангелія 1728— 1735 років, що опубліковані в книзі Ф. Титова [14] де знаходимо геометричні розетки, стилізовані плоди винограду тощо.

Неабиякий вплив на розвиток орнаментальної культури оправ мало народне мистецтво. Це можна простежити на пам'ятках XVIII ст., на яких широко використані мотиви місцевої флори.

Рисами народного мистецтва позначена срібна оправа Євангелія Роменської Успенської церкви 1688 року. На ній середник чільної дошки трактований у формі шестигранного віконного отвору з різьбленою луткою, що характерно для української народної архітектури XVII століття.

Народні орнаментальні мотиви має срібна оправа з дарчим підписом останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського, яка зберігається в Роменському краєзнавчому музеї. Тут ми знаходимо орнаментальні мотиви — розетки, пагінці рослин. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта, а корінець прикритий декоративною сіткою з густого плетива лози.

В історії розвитку художніх металевих оправ простежується тісний взаємозв'язок з іншими видами мистецтва. Це, як правило, вплив з боку живопису, скульптури, архітектури. Наприклад, великий вплив на якість художнього оздоблення оправ мала гравюра, про що вже згадувалося вище. Проте слід підкреслити спорідненість орнаментальних мотивів та сюжетних композицій із книжковими гравюрами.

У XIX ст. оправи до Євангелій також відзначалися високими художніми якостями. Майстри, як і в минулому, дбають про чіткість композицій, витриманість пропорцій. Оправи пишно декоровані, орнаменти так і бувають акантовими розводами, волютами з гірляндами соковитих квітів і плодів дерев. Однак

ця орнаментальна пишність стає стриманішою і в порівнянні із декором оправ XVIII століття. На початку XX ст. вона майже зникає, хоча відгомін примхливості гнутих ліній, завитків рослинної орнаментики все ж таки простежується на оправах другої половини XIX — початку XX століття. Це помітно на кількох зразках оправ Євангелій, виявлених у церквах Гуцульщини. На чільних дошках, в основі яких покладено мельхіорову металеву пластину, філігранно вигравіровано рослинно-акантовий орнамент, який перекликається із ажурно-прорізним різьбленням, що обрамлює нарізники клейма та середники. Для надання предметам живописності, в орнаментальні прикраси введені барвисті фініфті, кольорове інкрустоване скло, яке створює враження коштовного каміння.

Оправи останньої чверті XIX — початку XX ст. здебільшого обтягнуті оксамитом синього або пурпурового кольорів, від чого простір між клеймами та середниками на чільному боці, а також середником і стрічковим орнаментом, що проходить по периметру, заповнений невеличкими шестикутними зірочками. В іншому випадку їх не використовують, і тоді тло залишається не декорованим. Серед вісімнадцяти досліджених оправ, три мали металеву декоровану дошку, решта — обтягнуті оксамитовою тканиною.

У вивченні історії розвитку художніх металевих оправ України та дослідженні особливостей орнаментального оздоблення металевих оправ Євангелій використані відомі пам'ятки сакрального мистецтва, що виконані в період найвищого розвитку золотарства України XVII—XVIII ст., та створені упродовж XIX — початку XX ст., зокрема ті, що частково збереглися й нині зберігаються в церквах Гуцульщини [15].

1. Свенціцький І. Прикраси Галицьких рукописів XVI ст. Вип. I— III. Текст / Іларіон Свенціцький. — Жовква: Монастир о. Василіан, 1922— 23. — С.20.
2. Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI— XIX століттях на Україні / Данило Щербаківський. — К., 1924. — 15 с.: Рис. — (окремі відбиток «Бібліологічні вісті», 1924, ч. 1-3). — С.4— 5
3. Історія українського мистецтва [Текст]: у 5 т. / голов. ред. Ганна Скрипник ; НАН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та

- етнології ім. М. Т. Рильського . — К., 2006 . — Т. 3: Мистецтво другої половини XVI— XVIII століття / Нурія Акчуріна-Муфтієва [та ін]. - 2011. — 1087 с.: Рис. — Бібліогр.: С.1059-1064.
4. Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XIV — XVIII ст. / Павло Жолтовський. — К.: Наукова думка, 1983. — 180 с.
  5. Петренко М. З. Українське золотарство XVI — XVIII ст. / М. Петренко. — К.: Наук. думка, 1970. — 208 с.
  6. Мішнева О. Українське золотарство / О. Мішнева // Українська культура. — 1998. — № 2. — С.28— 34.
  7. Запаско Я. П. Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI — першої половини XVIII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу/ Я.Запаско — К., 1956. — С.32— 46.
  8. Логвин Г. Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI— XVIII ст. / Г. Логвин. — К., 1974. — 58 с.
  9. Зінченко С. Живописні розп'яття на оправах рукописних книг у збірці національного музею у Львові / С.Зінченко // Українська хрестологія. — Львів., 1996. — С.26 — 28.
  10. Степовик Д. В. Леонтій Тарасевич і українське бароко / Дмитро Степовик . — К.: Наукова думка, 1986. — 232 с.
  11. Степовик Д.В. Українська графіка XVI— XVIII століть: еволюція образної системи / Д. В. Степовик ; відп. ред.: В. А. Афанасьєв ; АН Української РСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського . — Київ: Наукова думка, 1982. — 331 с.
  12. Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII— XVIII ст.): навч. посіб. для вузів мистецтва та культури / Олександр Тищенко. — К.: Либідь, 1992. — 191 с.
  13. Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Львівські стародруки: книгознавчий нарис.— Львів.: Каменярь, 1983. — 124 с.
  14. Титов Ф. Очерки по истории русского книгопечатания и книгописания: Вып. 1.: Русское книго-писание в XI— XVIII вв. / Ф. Титов. — Киев., 1911. — 40 с.
  15. Попенюк В. Металеві оправи до Євангелій другої половини XIX — початку XX століття церков Косівського та Верховинського районів: Каталог / Володимир Попенюк // Літературно-мистецький альманах «АЛКОС». — Косів.: Писаний Камінь. — С.267— 277.

ANNOTATION

Volodymyr Popeniuk. Stylistics of the Gospel Metal Frames: Historical Aspect. In this article, the author traces the historical development of artistic metal frames for the Gospel, a unique phenomenon of Ukrainian sacral jewelry metalwork. He examines the most interesting frame samples of the 17th and 18th centuries, technological structure of their design, development trends for the ornamental system and impact on the stylistics of Western cultures in general. He studies the materials of famous museum pieces of sacral art of Ukraine of the 17th and 18th centuries.

Key words. The Gospel, sacral, gilding, engraving, frames, cornerstones, mullions, hallmarks, edges, ornamental and narrative compositions.

АННОТАЦИЯ

Владимир Попенюк. Стилистика металлических оправ к Евангелию: исторический аспект. В статье прослеживается историческое развитие художественных металлических оправ к Евангелию — уникальному явлению украинского сакрального ювелирного металирства. Рассматриваются наиболее интересные образцы оправ XVII—XVIII в., технологическая структура их оформления, тенденции развития орнаментальной системы и влияние на стилистику западных культур в целом. Исследуются материалы известных музейных достопримечательностей сакрального искусства Украины XVII—XVIII века.

Ключевые слова. Евангелие, сакральное искусство, золотарство, гравюра, оправы, средники, клейма, бордюры, орнаментально-сюжетные композиции.